

Мухаммад-Казім як історик часів Надір-шаха

Твір Мухаммад-Казіма містить багатий фактичний матеріал не тільки про війни і зовнішню політику, а й про внутрішнє життя окремих областей Ірану за часи Надір-шаха. Однак ніхто з дослідників не дав характеристики цієї праці з точки зору надійності та достовірності його відомостей [5, с. 302–303]. Тільки з'ясування справжньої біографії Мухаммад-Казіма на основі автобіографічних даних, розкиданих в його творі, дасть нам можливість підійти до такого роду оцінки.

Ім'я Мухаммад-Казіма не згадується ні в одному з джерел того часу, бо він не був видатною особою ні в політичному світі, ні в літературному. Подекуди в своєму творі він говорить про себе, але в його уривчастих повідомленнях автобіографічного характеру, мабуть, більше лірики, ніж цікавого для нас фактичного матеріалу.

Мухаммад-Казім народився в 1133 року хіджри (1720/21 р. н. е.) в Мерві, в сім'ї чиновника. Ми не знаємо, яку посаду займав його батько, але відомо, що в 30-х роках XVIII ст. він перебував на службі у брата Надіра, згодом правителя Азербайджану, Ібрахім-хана, і користувався його довірою. Мухаммад-Казім провів в Мерві тільки раннє дитинство, тому що в підлітковому віці жив уже в Мешхеді, куди переїхала вся сім'я у зв'язку зі службою батька.

На початку 1736 р. Ібрахім-хан виїхав з Мешхеду в Муганський степ, де мало відбутися обрання Надіра на царство; з ним разом відправився і батько Мухаммад-Казіма. У квітні 1736 року всі учасники Муганського з'їзду роз'їхалися, і Ібрахім-хан, призначений правителем Азербайджану, поїхав в Тавріз. Через вісім місяців, на початку 1737 р., померла дружина Ібрахім-хана; він доручив батькові Мухаммад-Казіма відвезти її тіло в Мешхед і при поверненні захопити з собою сина для призначення на службу. Мухаммад-Казім, якому в цей час було 16 років, за власним зізнанням, був безтурботним юнаком, який любив верхову їзду і прогулянки. Батько його пробув в Мешхеді вісім днів, після чого відправився з сином в Азербайджан. Розлуку з матір'ю і сестрою юнак переживав так важко, що, незважаючи на вмовляння батька, плакав всю дорогу до першої зупинки в Фахр-Дауді [3, с. 16].

Через сорок два дні вони прибули в Тавріз, і Мухаммад-Казім був представлений Ібрахім-хану. Той милостиво поставився до нього і наказав було служити в канцелярії; але Мухаммад-Казім побажав бути осавулом (ад'ютантом або ординарцем), і, як не відмовляв його Ібрахім-хан (мовляв, осавульство — марна справа), Мухаммад-Казім, як він сам каже, з невігластва наполог на своєму і був призначений осавулом.

Незабаром після цього (в квітні 1737 р.) Ібрахім-хан виїхав в Карабах; як в цій, так і в інших поїздках, наприклад, під час чуми, Мухаммад-Казім супроводжував його. Наприкінці листопада Ібрахім-хан повернувся в Тавріз, і Мухаммад-Казім нагадав йому про обіцянку дозволити відвезти в Мешхед тіло померлого перед цим батька. Ібрахім-хан відповів, що згідно з отриманим від шаха наказом він повинен призначити кого-небудь для переселення роду халільвенд курдського племені мукаддам з Мераге в Келат та Мешхед і доручає цю справу Мухаммад-Казіму, а після повернення в Тавріз він відпустить його. Мухаммад-Казім пробув шість місяців в цьому відрядженні.

Близько того часу, коли він повернувся в Тавріз, до Ібрахім-хана прибули кур'єри від Алі-Кулі-хана з повідомленнями про військові успіхи Різа-Кулі-мірзи в Мавераннахрі. За словами Мухаммад-Казіма, це зачепило за живе Ібрахім-хана: якщо Різа-Кулі-мірза в такому молодому віці завоював Мавераннахр, то він повинен завоювати Дагестан. І він став готуватися до походу. У Таврізі до нього приєдналися загони, що прийшли за його наказом з Урмії, Мераге, Соуджбулака та інших місць на південь від Араксу; після переходу через останній до нього почали підходити війська з Єревана, Грузії, Ширвану, Гянджі і Карабаха. Коли Ібрахім-хан перебував в районі селища Ках, до нього прибули з Кабула два кур'єра з наказом Надіра відправити в Мерв жителів Мерва, які перебувають в його війську. Мухаммад-Казім попросив Ібрахім-хана не відправляти його в Мерв на тій підставі, що ще батько його здавна служив в числі газієв-афшарів. Той погодився, але на інший день Мухаммад-Казім під враженням зловісного сну став просити відправити його разом з іншими. Ібрахім-хан погодився і на це. Прибувши в Тавріз, Мухаммад-Казім взяв труну з тілом батька і відвіз в Мешхед, де і

поховав. Потім він відправився в Мерв (мабуть, на початку 1739 р.) і вступив на службу [3, с. 26–28].

Що робив протягом півтора років майбутній історик на новій службі, нам невідомо. Він згадує про себе лише у розповіді про події червня 1740 року, коли Надір прибув з Кандахара в Герат і його зустрічали правителі областей зі свитою, в якій перебував Мухаммад-Казім. З Герата Надір попрямував через Балх і Чарджуй в Бухару, а потім в Хіву. Мухаммад-Казім брав участь в цьому поході, працюючи в канцелярії (мабуть, на незначній посаді, тому що не називає її, а говорить тільки, що після взяття Ханкаха був так зайнятий в канцелярії, що не мав можливості вийти протягом доби). З Хіви Надір попрямував в Мешхед через Мерв, звідки виступив в перших числах січня 1741 року. Мухаммад-Казім залишився в Мерві.

Коли і як посміхнулося щастя Мухаммад-Казіму, він не говорить. За його словами, він був два роки в тяжкому матеріальному становищі, інакше кажучи, не мав заробітку, та ще рік пролежав хворий в ліжку; отже, зміна на краще могла статися лише у 1744 р. Він говорить про себе тільки при описі походу Алі-Кулі-хана проти хивінських йомутів; похід було розпочато з Мерва навесні 1745 р. і у грудні Алі-Кулі-хан повернувся в Мерв. Мухаммад-Казім був в цьому поході візиром артилерії, збройового складу, транспорту та арсеналу.

Свого часу Надір наказав Мервський владі виготовити багато гармат та снарядів для задуманого їм походу на Китай. В лютому або на початку березня 1746 р. він зупинився в селищі Хасанабад (на захід від Мешхеда) і витребував до себе правителів областей і міст Хорасана разом з чиновниками. Мухаммад-Казім був в цей час нависандан і завідувачем роботами по артилерії, арсеналу та складу зброї. Взнявши старі і нові рахунки, він разом з начальником артилерії, начальником арсеналу і чиновниками Мерва прибув в Хасанабад до шаха. Розглянувши частину звітів посадових осіб, які прибули туди з різних кінців Хорасана, і жорстоко розправившись з багатьма з них, Надір відправився в Мешхед і там призначив в кожній області нових правителів і чиновників. Між іншим, він наказав дати йому також звітність Мухаммад-Казіма. Останній каже, що чиновники і письменники з незначними сумами в десять туманів піддавалися пади-

шахському гніву і покаранню, а його звітність була в цей раз на 500 тисяч туманів. Однак йому пощастило: Надір прихильно затвердив його звітність і сказав, щоб як слід готували в Мерві артилерію, тому що після повернення з Іраку він попрямує в Туркестан [3, с. 48–50].

У 1746 р. государ Бухари Абу-л-Файз просив Надіра допомогти йому в боротьбі з Ібадаллахом Хатаї та іншими місцевими володарями, тому Надір наказав Шах-Кулі-хану виступити зі зведеним загоном в Бухару. Прибувши на місце, Шах-Кулі-хан написав донесення про становище в країні, і Надір на допомогу йому додатково вислав війська, зокрема наказав Мервській артилерії, що складалася з 52 гармат з 6 тисячами снарядів, і арсеналу виступити в Бухару. З цієї артилерією вирушив і Мухаммад-Казім (очевидно, в колишній посаді). Після призначення Бахбуд-хана головнокомандувачем почалися військові дії, що закінчилися успішно навесні 1747 р. Коли військо було в Шахрісябзе, прибули два кур'єра з наказом Надіра Шах-Кулі-хану з'явитися зі звітом. Мухаммад-Казім складав цей звіт. На шляху Шах-Кулі-хан дізнався про обурення в різних місцях країни, викликане звірствами Надіра, і спробував підняти повстання, але не був підтриманий; тоді він після довгих поневірянь прибув таємно в Мешхед, але був впізнаний там, заплілений і відправлений до Надіра.

Тим часом Бахбуд-хан перейшов з Шахрісябза в Самарканд. Звідси він розіслав сімдесят указів різним правителям і главам племен Туркестану, щоб читали хутбу і чеканили монету на ім'я Надіра; з цих указів тридцять було написано Мухаммад-Казімом. Коли Бахбуд-хан дізнався від кур'єрів про заколот Шах-Кулі-хана, у нього з'явилася недовіра до мервців, які перебували в його війську (а їх у нього було близько п'ятисот, не рахуючи гарматної обслуги). Хан наказав помістити мервців в середині табору і призначив людей охороняти їх. У травні 1747 р. був отриманий наказ Надіра перейти в Бухару. Тут аталік Рахім-бей, який прибув зі ставки Надіра, намагався нібито на підставі усного розпорядження шаха відібрати у кизилбашів артилерію, а в липні за підробленим наказом Надіра вбив Абу-л-Файза; після цього почалися напади узбеків на кизил-башський табір. Незабаром Рахім-бей переслав Бахбуд-хану лист Насраллах-мірзи, який

перебував в Келаті, з повідомленням про вбивство Надіра і з наказом залишити артилерію в Бухарі і йти швидше в Келат. Бахбуд-хан спочатку не повірив листу, але в серпні 1747 році вийшов з укріплення і попрямував до Чард-жуу. Оскільки туркмени, зібравшись на лівому березі Амудар'ї, перегородили дорогу, довелося йти по правому березу вгору по річці до Вахша, де війська і переправилися. Потім пішли через Андхуд в Меручак, в якому здали артилерію, арсенал і верблужий транспорт під розписку місцевому правителю Айдин-хану Зурабаді, і мервські газії були відпущені додому. Мервських артилеристів Бахбуд-хан не відпустив, вимагаючи від них звіт. Однак при безладді, яке панувало в той час у всьому Ірані, владі було не до звітів, і кизил-баші розділилися: Бахбуд-хан вирушив з Мешхеда до Алі-шаха в Астрабад, а артилерійські начальники і Мухаммад-Казім — в Мерв. Але й тут вони нічого не отримали за похід: за словами Мухаммад-Казіма, «звітність по Туркестанському походу принаймні на п'ять тисяч чоловік було кинуте в арик» [3, с. 116].

Мухаммад-Казім не говорить, коли він повернувся в рідне місто; ймовірно, це було наприкінці 1747 р. Яку посаду він займав після цього, ми теж не знаємо, але у всякому разі щастя не посміхалося йому, тому що ті його вірші, в яких він звертається до самого себе, сповнені розчарування та гірких скарг на підступність долі.

Ретельний перегляд другого і третього томів твору Мухаммад-Казіма дозволяє простежити всі етапи його службової кар'єри з моменту її початку до кінця Туркестанського походу (тобто до кінця 1747 або початку 1748 рр.). Ми бачимо, що всі посади, які він займав протягом цих одинадцяти років, були виключно чиновницькими [2, с. 130]. Загалом це був не «громадський правитель Мерва», як його називає І. Петрушевський [4, с. 41], а середньої руки чиновник, що не зробив великої кар'єри за царювання Надіра. Ким він був після повернення з Туркестанського походу, тобто з 1747 року або пізніше, нам невідомо.

Всі відомості Мухаммад-Казіма діляться на дві категорії: повідомлення про те, чому він був очевидцем, і відомості, отримані від інших осіб. Але не все те, чого він начебто був свідком, є точним відтворенням дійсності. Шістнадцятирічним юнаком він вступив на службу до правителя Азербайджану Ібрахім-хана, причому побажав

бути осавулом і цим показав свою безтурботність та легковажність; звичайно, відомості про той період, коли він був в Азербайджані, так само як і про похід Ібрахім-хана в Дагестан, були почерпнуті їм від інших осіб набагато пізніше. Про своє шестимісячне відрядження, коли Ібрахім-хан доручив йому переселення курдів халільвенд з Мераги в Келат, він нічого не говорить, а тим часом було б цікаво знати, скільки родин було переселено, як проводилося переселення та як ставилися до цієї операції переселенці. Похід Надіра в Бухару і Хіву у 1740 р. описаний ним як очевидцем ґрунтовно, хоча і упущені деякі епізоди, відомі нам з інших джерел. Він брав участь і в поході Алі-Кулі-хана у 1745 р. проти йомутів, був учасником походу Бахбуд-хана в Самарканд наприкінці царювання Надіра. Ось і все, що міг спостерігати Мухаммад-Казім на власні очі. До цього потрібно додати, що, за винятком бухарського і хівинського походів Надіра, це були події другорядної важливості.

Незважаючи на жорстокі розправи Надіра наприкінці його життя зі своїми колишніми сподвижниками, яких він підозрював у зраді або розкраданні, до моменту смерті цього деспота залишилося чимало живих свідків, якщо не всього його життя, то у всякому разі окремих його етапів. У більшій частині праці Мухаммад-Казіма життя Надіра описується на підставі відомостей, отриманих автором саме від цих осіб; виключно таким чином складений весь перший том. Хоча не всі ці відомості однаково цінні і достовірні, Мухаммад-Казім не висловлює своєї думки про них і в цьому відношенні робить так само, як і історик IX–X ст. Табарі, з тією лише різницею, що останній, приводячи кілька версій, каже, що Аллах знає краще за всіх, а Мухаммад-Казім, викладаючи сумну версію, каже, що відповідальність лежить на розповідачеві.

До недоліків розглянутого джерела потрібно також віднести відсутність дат багатьох важливих подій; деякі дати запозичені. Якщо додати до цього, що цифрові дані Мухаммад-Казіма занадто округлені та багато відомостей вимагають обережного ставлення і перевірки, то можна прийти до висновку, що думка В. Бартольда [1, с. 927] про цей твір, як про основне джерело з історії Надір-шаха, не є достатньо обґрунтованою.

Не можна не відзначити, однак, що при всіх недоліках праця Мухаммад-Казіма в цілому дає багато цінного матеріалу, що доповнює інші сучасні Надіру джерела. Немає сумніву, що, незважаючи на необхідність критичного ставлення до цієї праці як історичного джерела, докладне вивчення тексту всіх трьох томів зіграло б важливу роль в подальшому вивченні періоду Надір-шаха.

1. Бартольд В. В. Рукопись сочинения Мухаммеда Казима, II и III тт. // Известия Российской Академии наук. VI серия. 1919. С. 927–929.
2. Миклухо-Маклай Н. Д. О первом томе труда Мухаммеда Казима // Советское востоковедение. Т. V. 1948. С. 130.
3. Мухаммад-Казим. Поход Надир-шаха в Индию (Извлечение из Та'рих-и-аламара-йи надирши). М.: Изд-во вост. лит. 1961. 206 с.
4. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. С. 41.
5. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий Л. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. С. 302–303.